

**ДЕМОГРАФІЧНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД
НАСЕЛЕННЯ УСРР-УРСР 1920-1930-Х РР. У РОЗРІЗІ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ**

У статті проаналізовано демографічні, національні та соціальні зміни у структурі населення України 1920-1930-х рр. та їх вплив на повсякденне життя населення.

Ключові слова: демографічний склад, національний склад, соціальний склад, населення, повсякденне життя.

Характеристика повсякденного життя населення будь-якої країни безпосередньо пов'язана з демографічними, національними, соціальними показниками. Адже саме вони дають змогу прослідкувати зміни умов існування соціуму в цілому і його кожного представника зокрема. Історико-соціальний зріз суспільства 1920-30-х рр. досить цікавий, він засвідчує стрімкі демографічні, соціальні, національні зміни, які відбувалися в суспільстві за досить короткий період часу і були викликані грандіозними процесами радянської реконструкції політичного, економічного та суспільного життя народу. Означений період дає яскравий приклад того як державна політика безпосередньо впливає на якісні характеристики суспільства. Період непу і певна лібералізація життя 1920-х рр. сприяли відновленню демографічного складу населення України, відтворенню його гендерної рівноваги, порушеної наслідками Першої світової та громадянської воєн, уможливили співіснування різних, часом полярних, прошарків суспільства. Політика коренізації укріпила позиції української нації, активізувала діяльність національних меншин. 1930-ті рр. – історичний період, унікальний своїм масовим насильством та тотальними експериментами над народними масами, винищенням не лише окремих представників, але й цілих суспільних верств та соціальних прошарків населення (буржуазії, духовенства тощо). Як наслідок, штучне переривання демографічних процесів і різке скорочення населення України, зменшення питомої ваги українців у його складі, гендерна диспропорція (у мирний період перевага жіночої частини населення сягає майже воєнних показників) і її негативний вплив на природне відтворення населення та ін. Говорити про стабілізацію і поліпшення повсякденного життя населення в умовах постійного виживання і пристосування до нових масштабних експериментів, на нашу думку, недоречно.

Проблемам демографічного, національного та соціального аналізу населення України присвячена значна кількість праць вітчизняних істориків [5; 19 та ін.]. Метою даної статті є спроба показати їх у зрізі повсякденного життя мешканців республіки.

На початку 1920-х рр. основна частина українських земель входила до складу УСРР – однієї з 13 держав, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії. Сучасні підручники з історії України зазначають, що площа українських земель становила 452 тис. км², а кількість населення, за даними перепису 1920 р., складала 25,5 млн. чоловік. Із яких 20,9 млн. проживало на селі і 4,6 млн. – в місті [15, с. 245; 10, с. 197]. Інші дослідники, використовуючи різні джерела та методики обрахування населення, називають 4,7 млн. осіб міських жителів, це майже на 14 % менше довоєнного показника 1913 р. [5, с.76-77]. Дані перепису 1920 р. не можна вважати повними, оскільки у цей час на теренах України ще продовжувалася збройна боротьба і існували об'єктивні труднощі при його проведенні. В цілому, понад 16% населення не були охоплені переписом [13, с. 10]. У подальшому, з переходом до непу відбувається певна стабілізація демографічної ситуації. Міський перепис населення 1923 р. зафіксував в Україні 5081,2 тис. міських мешканців (на 7,6% менше показника 1913 р.) [5, с. 77].

За даними перепису 1926 р., який вважається найбільш повним і точним, в Україні налічувалося трохи більше 29 млн. чоловік [14, с. 71; 19, с. 24]. Із даної кількості населення, за

підрахунками Д.К. Гринь, у містах проживало 5373,6 тис. осіб [5, додаток А. 2. 4.].

Загалом для періоду 20-30-х рр. ХХ ст. характерні колосальні демографічні коливання, внутрішні республіканські та зовнішні загальносоюзні міграції населення, посилені процеси урбанізації, що впливали на повсякденне життя суспільства, зумовлювали деформації його структури.

Якщо протягом 1920-х рр. намітилися позитивні тенденції демографічного розвитку, то кінець 1920-х – 30-ті рр. у демографічному плані для України були несприятливим періодом. Статистичні дослідження свідчать, що за період з 1926 по 1937 рр. населення СРСР і союзних республік зростало, за винятком України, кількість мешканців якої скоротилася приблизно на 600 тис. чоловік. Зменшилася і питома вага українців серед населення Радянського Союзу (на 2,2%). Тільки від голоду 1932–1933 рр. в Україні померло щонайменше 3,6 млн. чол. За 1932–1934 рр. втрати населення з урахуванням демографічних наслідків голоду сягають 5 млн. чол. Ці негативні тенденції продовжували впливати на демографічну ситуацію і в наступні роки [19, с. 7]. Якщо за переписом 1926 р. чисельність населення УСРР складала 29 млн. чол., а його питома вага щодо населення СРСР становила 19,7%, то згідно перепису 1937 р. кількість мешканців України скоротилася до 28,4 млн. чол., а питома вага народонаселення СРСР до – 7,5% [19, с. 24]. Недарма результати перепису 1937 р. було визнано шкідливими і заборонено для опублікування.

Зважаючи на тоталітарний характер радянської держави, яка протягом перших двох десятиліть свого існування провела шість переписів населення, метою яких ставилися цілком прагматичні завдання, їх матеріали були надбанням відповідних державних органів і використовувалися ними для реалізації певних стратегічних завдань. Тому перепис населення 1939 р. мав приховати демографічні втрати України внаслідок голоду та масових репресій кінця 1920-30-х рр. З цією метою у статистичних щорічниках дані за 1926 р. подаються разом з Кримом, а за 1939 р. – разом із Західними областями України, що увійшли до складу УРСР. Крім того, подаються дані про населення за 1940 р. Тому виходить, ніби протягом 1926–1940 рр. населення України зросло з 29,5 млн. чол. до 41,3 млн. чол., а частка населення України в складі населення СРСР зросла на 1,6 %. Однак, якщо від загальної кількості населення України відняти 7,1 млн. чол. західноукраїнських територій і 1,1 млн. чол. населення Криму, що не входило в кількість жителів України за переписами 1926 і 1937 рр., то кількість її мешканців у 1940 р. становитиме 33,1 млн. або майже 17,1% загальносоюзної. Отже, протягом 1920-30-х рр. питома вага населення України в складі СРСР невпинно скорочувалася [19, с. 8].

Перепис населення 1939 р. проводився під офіційно санкціонованим гаслом «не пропустити жодної людини» і виправити недооблік населення 1937 р. Цим визначається особливість даного перепису, що підкріплювалося встановленням кримінальної відповідальності як для обліковців за порушення процедури проведення перепису, так і для осіб, що ухилялися від дачі правдивої інформації при обліку населення [18, с. 7]. За підрахунками сучасних дослідників, загальна кількість населення України за переписом 1939 р. складала 30946,2 тис., тобто майже 31 млн. [5, додаток А.2.4.].

Демографічну картину населення України протягом 1920–1939 рр. можна відобразити наступною таблицею:

Таблиця 1.

Чисельність населення України	1920 р.	1923 р.	1926 р.	1931 р.	1937 р.	1939 р.
Загальна кількість жителів	25500,0	-	29018,2	-	28397,7	30946,2
Кількість міських жителів	4734,8	5081,7	5373,6	6099,0	9561,8	11190,4

[Складено за: Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2 – ХХ століття: Навч. посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К.: Либідь, 1992. – с.197; Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-і рр.): Дис. ...канд. іст. н.– Чернігів, 2000. – с.76-77, додаток А.2.4, додаток А.2.3].

Отже, протягом 1920–30-х рр. в Україні спостерігалися достатньо негативні процеси динаміки демографічного складу населення, що різко скорочувалося внаслідок штучно створених соціально-економічних умов існування. Населення України протягом означеного періоду, у переважній більшості, залишалося аграрним, хоч з початком індустріалізації розгортаються досить стрімкі процеси урбанізації.

Поряд із скороченням загальної кількості населення України за період 1926–1937 рр., зменшується питома вага українців серед представників інших націй. У 1926 р. українці в УСРР становили 23,2 млн. чол., або 80 % всього населення. У 1937 р. чисельність українців у республіці скоротилася до 22,2 млн. чол. і складала 78,2 % [19, с.25; 14, с.71; 5, Додаток А.2.4].

Національний склад України досліджуваного періоду досить строкатий. Однак найбільш чисельними групами населення були українці, росіяни, євреї. Серед інших національних меншин можна виділити поляків, німців, молдаван, греків, болгар, білорусів. У 1926 р. ці національності у сукупності становили 99,5 % усіх мешканців України [14, с.71].

Кількісний склад основних національностей за даними переписів 1926, 1937 і 1939 рр. можна представити таблицею 2.

Таблиця 2.

**Кількісний склад основних національностей за даними переписів
1926, 1937 і 1939 рр.**

	Рік					
	1926		1937		1939	
	Млн.	%	Млн.	%	Млн.	%
УРСР	29,0	100	28,4	100	30,9	100
Українці	23,2	80	22,2	78,2	23,6	76,5
Росіяни	2,7	9,2	3,2	11,3	4,1	13,5
Євреї	1,6	5,4	1,5	5,2	1,5	5
Інші	1,5	5,4	1,5	5,2	1,5	5

[Складено за: Романцов В.О. Історія України: Україна в 20-ті – на початку 90-х років ХХ століття: Короткий демографічний огляд: Конспект лекцій. – К., НМК ВО, 1992. – с.26; Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-і рр.): Дис. ...канд. іст. н. – Чернівці, 2000. – додаток А.2.4; Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз: Дис. ...канд. іст. н. – Луганськ, 2003. – Додаток А, табл. 6].

Отже, за період 1926-1937 рр. загальна кількість мешканців України скоротилася майже на 600 тис. чол., внаслідок скорочення кількості українців на 1 млн. чол. Майже на 100 тис. зменшилася чисельність євреїв, а росіян збільшилася майже на 545 тис. чол. [5, додаток А.2.4]. У 1939 р. значно зросла частка росіян у суспільній структурі населення.

На національний склад населення України у даний період негативно вплинули наступні фактори: 1) У період суцільної колективізації близько 200 тис. селянських господарств було експропрійовано, тобто понад мільйон українських селян, з яких близько 850 тис. вивезли на Північ, де багато з них, особливо дітей, загинуло; 2) Голодомор 1932-1933 рр., що охопив в основному сільське населення. Наслідки голоду найбільш відчутно відбилися на українцях, оскільки з 23,2 млн. українців УСРР 20,7 млн. (89,2 %) жили в селі, тоді як з 2,7 млн. росіян – менше 50 % були сільськими мешканцями, а з 1,6 млн. євреїв – лише 22,7 %; 3) Сталінські репресії мали вкрай негативний вплив на населення республіки; 4) На штучне скорочення корінного населення України впливали і «непрестижність» українського походження, страх репресій тощо, що зумовлювало зміну української національності на російську; 5) З іншого

боку, в роки перших п'ятирічок в Україну для роботи на індустріальних об'єктах приїхало чимало представників з інших республік, особливо з Росії [19, с.14].

Всі вище перелічені проблеми зумовили як скорочення загальної чисельності населення України за 1926-1937 рр., так і частки українців. Зменшилася її питома вага і у складі населення СРСР на 1,8% [19, с.15].

Разом із зменшенням питомої ваги українців у населенні УСРР-УРСР, скорочувалося і застосування української мови в Україні. У 1926 р. серед населення України нею, як рідною, користувалося 76,6%. 1 млн. українців (4,3%) в УСРР відмовився визнавати українську мову рідною, віддавши перевагу російській. Отже, в УСРР у 1926 р. українською мовою як рідною користувалося 95,7% українців [19, с.12-13]. У 1930-х рр. процеси русифікації стали більш інтенсивними, особливо це помітно у містах. Якщо в 1926 р. 75 % міських українців визнали рідною українську мову, то в 1939 р. – лише 66,6% у найбільших містах республіки [4, с. 60].

На національну та соціальну структуру населення України впливали не лише внутрішні процеси, але й міжреспубліканські міграції населення, що особливо посилилися у період перших п'ятирічок. Як зазначав радянський дослідник В.А. Шпилюк: «Здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, послідовна боротьба з великодержавним шовінізмом і місцевим націоналізмом створювали найбільш сприятливі психологічні обставини для міжреспубліканської міграції» [22, с. 42].

Ще на початку 1920-х рр. було взято курс на зближення, а згодом і злиття, націй в СРСР. У резолюції наради ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, що відбулася в червні 1923 р., указувалося, «що обстановка у них, уже в силу іншого соціального складу населення, сильно відрізняється від обстановки в промислових центрах Союзу Республік, через це на окраїнах необхідно частіше за все застосовувати інші методи роботи» [22, с. 101]. Допомогти уніфікувати методи і засоби радянської роботи у союзних республіках мали міграції населення у межах СРСР, які використовувалися і як засіб вирішення стратегічних економічних завдань держави, і як важіль зближення і злиття націй.

Тому у 1930-ті рр. суттєву роль починають відігравати міжреспубліканські міграції населення у межах СРСР. Так, у 1931 р. питома вага прибулих у міста УСРР з інших республік становила 20,87%, у той час як в РРФСР лише 6,69 %. Питома вага прибулих в Україну із інших республік в загальній чисельності населення, що прибули до міських поселень, у 1938 р. складала 23,3% [22, с. 43, 107]. Саме міграції робітничого класу у межах СРСР, на думку радянських дослідників, відіграли вирішальну роль в утворенні інтернаціональної спільноти – радянського народу. В процесі індустріалізації відбувався і зворотний рух жителів України до інших республік. Так, донецькі шахтарі у 1931 р. оголосили шефство над шахтарями Караганди. Із Донбасу в Караганду (Казахська республіка) було відправлено більше 1180 робітників, техніків, інженерів, ешелони з механізмами і обладнанням [17]. В Україну командувалися тисячі будівельників із інших республік. Наприклад, за сім місяців 1935 р. на «Криворіжбуд» із інших республік прибуло 1560 чоловік [2, с. 211]. Наслідком міграцій стала поліетнічна структура українських індустріальних регіонів, де поряд з українцями працювали росіяни, євреї, поляки, німці та ін. На середину 1930-х рр. представники неукраїнської національності серед робітників становили понад 40% у промисловості, 38% у будівництві України [9, с. 477].

Протягом 1920-х рр. населення міст інтенсивно поповнювалося вихідцями з українського села, що сприяло «українізації» міст Південно-Східного регіону. У 1932 р. було введено єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою паспорта, що проводилася з метою чистки населення міст, робочих поселень та новобудов від «куркульських» та інших «антисоціальних елементів» [20, с. 82]. А тому під час та після Голодомору поповнення міського населення в основному відбувалося за рахунок міграції з Росії. Як наслідок, на кінець 1930-х рр. у національно-класовій структурі УРСР українці переважали лише серед селян-колгоспників, де вони склали 84,4%, серед робітників їх відсоток становив 66,1%, а серед службовців – 56,0% [4, с. 59].

Ще одним важливим процесом, що вплинув на повсякденне життя населення України, стала стрімка урбанізація. До головних особливостей урбанізації в Україні 1920-30-х рр. можна

віднести: по-перше, її різкий сплеск з кінця 1920-х – у 30-ті рр.; по-друге, її географічну нерівномірність (стрімке зростання міст Донецько-Придніпровського регіону при сталості населення старих культурно-адміністративних центрів і певній деградації міст кустарно-ремісничого, торговельного спрямування); по-третє, переважання штучного приросту населення міст над природнім (за рахунок внутрішніх та міжреспубліканських міграцій населення – якщо в 1920-х рр. зростає кількість міського і сільського населення, то у 1930-х рр. ріст міського населення відбувається на фоні скорочення сільського).

Отже 1930-ті рр. стали періодом складних соціальних процесів, що кардинально змінили, а часто й деформували, структуру населення.

Соціальна структура населення України не була однорідною. У 1920-х рр. радянська влада ще не мала змоги уніфікувати всі суспільні сфери життя, у тому числі і суспільні верстви населення. Крім того, нова економічна політика і повернення до приватнокапіталістичних методів господарювання стимулювали відтворення соціальних прошарків, котрі теоретично не вписувалися у соціалістичну суспільну схему.

Протягом 1920-х рр. Україна залишалася аграрною республікою (81% населення проживало в селі), де основна маса населення займалася сільськогосподарською працею. Навіть у 1939 р. близько 20 млн. жителів становили мешканці села (64%). А тому найчисельнішу верству населення України 20-30-х рр. ХХ ст. становили селяни. Крім того, у 20-х рр. частка міських жителів головним джерелом існування теж вважала сільськогосподарське виробництво. Отже, до кінця 1930-х рр. найбільш чисельною соціальною групою населення залишалося українське селянство. При цьому, в умовах формування суспільної градації на партійно-класовій основі, йому відводилася далеко не перша роль.

Другу чисельну соціальну верству становили робітники, яким у радянській ідеології суспільних цінностей відводилася провідна роль «гегемона», класової основи побудови соціалістичного ладу. Дана соціальна верства населення протягом перших двох десятиліть радянського будівництва зазнала суттєвих кількісних і якісних змін. Перш за все, відбувається чисельне зростання робітництва. У 1923 р. налічувалося 473,9 тис. міських робітників, у 1926 р. – 664,9 тис., а в 1931 р. – 1457,2 тис. Тобто за період 1920-х рр. чисельність даної категорії зросла у три рази. У 1930-х рр. збільшення питомої ваги робітництва серед всього населення України дещо пригальмувалося. У 1926 р. питома вага міських робітників становила 62 %, а в 1939 р. цей показник збільшився до 65,3 % [1, с.49].

Формування великих мас робітничого класу в радянській державі мало свої особливості. Воно характеризувалося великою концентрацією робітників у промислових індустріальних районах, бажанням влади уніфікувати маси робітників, формуючи їх світогляд на більшовицькій ідеології, значними впливами міграційних процесів при формуванні робітництва в Україні. Зберегти, а частково і посилити українське обличчя робітників України допомогла політика українізації, а також суто механічний приріст міського населення кінця 1920-30-х рр., коли лави робітників масово поповнювали вихідці з українського села. Так, з 1926 по 1934 р. частка робітників корінної національності в загальній кількості робітників, задіяних в крупній промисловості, зросла в Україні з 42,2 до 61,3 %. У 1939 р. питома вага робочих корінної національності серед всіх робітників союзних республік складала 65,8 % [22, с.108].

У 1920-х рр., поряд з робітниками державної промисловості, вагоме місце займали працівники приватного сектору. Серед значних професійних груп робітників можна виділити наступні: робітники фабрично-заводської промисловості, що становили найбільший відсоток робочої сили (особливо чисельними були працівники кам'яновугільної, металургійної промисловості); будівельники, чисельність яких з розгортанням індустріалізації невпинно зростала; робітники дрібної і кустарно-ремісничої промисловості, питома вага яких зросла з переходом до непу і зменшувалася по мірі згортання приватнопідприємницької діяльності; працівники залізничного транспорту; сільськогосподарські робітники (у період непу до цієї категорії відносилися не лише батраки, але й бідняцько-середняцькі групи селянства, з кінця 1920-х рр. – це працівники радгоспів, МТС); робітники комунального господарства, громадського харчування та інших сфер обслуговування, що оформилися у

1930-х рр. [1, с. 52-61].

За статевовіковими характеристиками можна відзначити, що перехід до мирного періоду і введення непу привели до інтенсивного витіснення малокваліфікованої чи некваліфікованої жіночої праці на виробництві, яка порівняно з 1917 р. різко скоротилася. У складі самодіяльного міського населення жінки не перевищували 1/3. Різке збільшення чисельності жінок-робітниць відбувається у період реконструкції народного господарства, за період між переписами населення 1926 і 1931 рр. їх кількість зросла у 2,6 рази [1, с.62-63]. У 1929 р. в промисловості і будівництві України працювало більше 140 тис. жінок [9, с.171]. Початок індустріалізації поставив вимогу збільшення робочих рук на виробництві. А, крім того, в умовах ліквідації усіх форм приватновласницької діяльності змінюються реалії повсякденного життя і джерел фінансування радянської сім'ї. Так, наприклад, 1931 р. став роком найбільшого втягнення до промислової сфери домогосподарок і хатніх робітниць. За матеріалами профперепису 1932-1933 рр. ця категорія жінок у складі робітниць індустріальних спілок складала майже 1/5 усіх зареєстрованих членів [1, с.76]. У цей же період відбувається суттєве омолодження робітників, за рахунок масової міграції сільської молоді до міста в пошуках роботи.

До третьої верстви населення ми віднесемо інтелігенцію, котра не була настільки масовою, однак її соціальна роль у суспільстві була вагомою. Крім того, партійне керівництво поставило завдання сформуванню своєї, радянську інтелігенцію, а тому чисельність даної категорії населення по радянських республіках зростала швидше, ніж кількість інших соціальних груп. В Україні чисельність інтелігенції протягом 1926-1939 рр. зросла в 3,8 рази. Важко визначити точні кількісні показники інтелігенції, однак існують дані, що в 1926 р. доля інтелігенції становила 40 представників на 1000 чоловік зайнятого населення [21, с. 11]. На думку радянських істориків, у 1923 р. осіб інтелігентної праці в Україні налічувалося приблизно 200 тис. Про кількість представників інтелектуальної праці на початку 1920-х рр. можна судити по переліку найбільш показових занять: адміністративний і юридичний персонал складав 24 928 чоловік, технічний персонал – 25 952 чол., обліково-контрольний – 48 152 чол., медичний – 27 376 чол., працівники культури і освіти – 38 357 осіб. Досить чисельною була група інтелігенції, об'єднана в категорію «особи вільних професій» – 25 054 чол. [16, с. 178-179].

До осіб вільних професій відносили представників інтелектуальної праці, що не перебували на державній службі і джерелом існування мали приватну діяльність. Сюди входили діячі мистецтва, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, священнослужителі і представники церковного кліру. У 1923 р. службовці і особи вільних професій у містах і поселеннях міського типу склали 18,6% зайнятого населення [16, с. 179]. Дана категорія кількісно не була сталою, а її існування було можливим лише в умовах непу, що відродив певні елементи капіталістичного способу життя. У 1930-ті рр., коли почалося масове одержавлення усіх сфер суспільного життя, приватна практика стає неможливою, а отже зникає і такий суспільний прояв, як особи вільних професій. Представники творчих професій змушені були перейти виключно на роботу до державних структур або поповнити ряди творчих спілок. У досить скрутній ситуації опинилися так звані «служителі культу», котрі до революції складали досить чисельну соціальну групу. Так, до лютневої революції в Україні нараховувалося 10 565 священників, 1 832 диякони, 10 793 псаломщики, до них варто додати 12066 ченців і черниць [7, с. 295-196]. Позбавлення церкви прав юридичної та фізичної особи, планомірне знищення матеріальної бази її існування ставили життя та побут духовенства і представників кліру у пряму залежність від радянської релігійної політики, а в 1930-х рр. призвели до максимального скорочення даної категорії населення. Зокрема, вже на кінець 1920-х рр. зникає оплачувана посада диякона і псаломщика, їх починають вибирати із мирян на добровільних, як правило, безоплатних засадах. Під тиском масових репресій 1930-х рр. розганяються монастирі, духовенство опиняється на межі фізичного виживання. Нестерпні матеріальні умови існування, постійний фізичний та психологічний тиск зумовлювали зречення духовного сану, що на кінець 1920-х рр. стає масовим явищем. Так, станом на 1 січня 1925 р. на території дев'яти губерній України існувало 8 178 діючих храмів, 245 було закрито, налічувалося 6 213 чол. чинного духовенства і 394 – «зреченців». За окремими підрахунками дослідників протягом 1927/28 р.

зафіксовано 179 випадків зречення сану (священиками, дияконами, псаломщиками), 1928/29 р. – 439, 1929/30 – близько 2 000 осіб [7, с.332].

Чисельну групу інтелігенції в радянському суспільстві становило учительство. На початку 1920-х рр. в усіх закладах соціального виховання нараховувалося 62,7 тис. педагогів, дві третини яких склали жінки. Близько 30% працівників освіти припадало на губернські центри, решта – на повітові міста і села [16, с.179]. На початку 1921 р. в наукових установах і вищій школі республіки працювало близько 2,5 тис. наукових співробітників, професорів і викладачів [16, с.180]. На 1 жовтня 1923 р. в Україні було 6 488 професорів і викладачів вузів, а також 3 489 наукових співробітників [8, с.187].

Вагоме місце займала інженерно-технічна інтелігенція. В Україні на вересень 1921 р. було зареєстровано 11 312 спеціалістів вищої і середньої кваліфікації, із яких в промисловості і на транспорті працювало 5 188 спеціалістів, в тому числі у вугільній і металургійній галузях – 690 спеціалістів. За іншими даними, на січень 1921 р. в Україні нараховувалося 5 091 чоловік інженерів і техніків [8, с.186]. У 1922-23 рр. Наркомпраці РРФСР провів облік інженерно-технічних працівників та спеціалістів сільського господарства. В Україні нарахували приблизно 6 тис. спеціалістів промисловості і 3 тис. спеціалістів сільського й лісового господарства, що мали досить високий рівень професійної підготовки – майже 70% інженерно-технічних працівників і 54,3% спеціалістів сільського господарства мали закінчену вищу і середню освіту [16, с.180].

У 1921 р. в закладах охорони здоров'я працювало 7 648 лікарів і 24 тис. середнього медичного персоналу, що відрізнялися високим рівнем професійної підготовки, мали закінчену вищу і середню освіту. Однак, в середньому один лікар припадав на 3,5 тис. населення. Більшість медпрацівників зосереджувалися в крупних містах, наприклад, в Києві – 1 385, Харкові – 1 290, в Одесі – 1 179 лікарів, а весь Донбас обслуговувало 666 лікарів. Лише четверта частина медпрацівників проживала в сільській місцевості [16, с.179].

Особливу групу складала художня інтелігенція. У 1926 р. перепис населення зафіксував в УСРР 6,1 тис. працівників мистецтв. Сюди ввійшли лише особи, що перебували на державній службі, інші були віднесені до чисельної категорії інтелігенції (32,3 тис.) – представників вільних професій [16, с.180].

Протягом досліджуваного періоду змінювався не лише кількісний, але й якісний та віковий склад інтелігенції. По-перше відбулося її омолодження, за рахунок нашвидкуруч підготовлених радянськими вузами спеціалістів нового зразка. По-друге, проходить процес її ідеологізації, як за рахунок ідейного «перевиховання» старих кадрів, так і за рахунок поповнення її складу представниками партійно-комсомольського активу, вихідцями із пролетарського середовища. По-третє, поступово знижується якісний рівень новопідготовлених радянських спеціалістів.

Бажання радянського керівництва «стахановським методом» підготувати достатню кількість спеціалістів для радянського господарства, при відсутності належного матеріального забезпечення і перевагах ідеологічних підходів над професійними, зумовило різке погіршення процесу навчання, особливо з кінця 1920-х рр. У червні 1929 р. ЦК КП(б)У виніс на обговорення Оргбюро «Доповідь про вузи України», де було виявлено низку серйозних недоліків у вищій освіті. Серед них, зокрема, такі: у Київському політехнічному інституті, де мало навчатися не більше 1,5 тис. студентів, в дійсності навчалось 3,5 тис., бо майже чверть студентів перебувала в стінах вузу від 6 до 12 років; у Харківському технологічному інституті на останньому курсі «кілька років сиділо 600 чол., які ніяк не могли закінчити навчання»; подібна ситуація спостерігалася у Дніпропетровському гірничому інституті [12, с. 64-65].

Ще одну соціальну верству становлять службовці, що характеризується соціальною неоднорідністю і різним рівнем кваліфікації. Службовці були зайняті переважно в установах, фабрично-заводській промисловості і будівництві.

Межа між окремими групами інтелігенції і службовців інколи розмита, а їх чисельність протягом досліджуваного періоду невпинно зростала, особливо це стосується 1930-х рр. Міський перепис 1923 р. зафіксував в Україні 334,7 тис. службовців. Поряд із спеціалістами,

професійно зайнятими розумовою працею, сюди було віднесено і так звані молодший обслуговуючий персонал, зайнятий переважно фізичною працею (вахтери, двірники, кур'єри, санітари, техробітниця, домашня прислуга тощо) [16, с. 178-179].

Поступово змінюється і професійний склад працівників інтелектуальної сфери. Так, у 1926 р. у переписі населення вперше виділено із складу службовців спеціалістів, весь апарат управління (59,3 тис.) віднесено до розряду спеціалістів. Хоч радянські автори зазначали, що «наряд чи це були спеціалісти в сучасному розумінні слова» [16, с. 180]. Проте, найбільш чисельною професійною групою даної категорії у 1926 р. стають керівні працівники, питома вага яких в Україні складала від 22 % [21, с. 11]. Найвищу ланку керівного персоналу являли представники партійної номенклатури. Досліджуючи соціальний тип номенклатури, М. Дорошко та С. Лях засвідчують стійку тенденцію до зростання управлінського апарату у другій половині 1920-х рр. Перший перепис відповідальних працівників партапарату УСРР було проведено у жовтні 1921 р. під час загальнопартійної генеральної чистки. Лише до вищої ланки номенклатури було віднесено 762 посади – це були керівні посади всеукраїнського масштабу. На 1 листопада 1923 р. номенклатура ЦК КП(б)У нараховувала вже 855 посад. Спеціальне обстеження керівних кадрів КП(б)У станом на 1 січня 1927 р. вже охопило 3 257 «відповідальних працівників» [6, с. 351, 354].

У 1920-х рр. вагоме місце у соціальній структурі суспільства займали приватнопідприємницькі кола. В умовах непу допускалося використання приватного капіталу на державних підприємствах, інші підприємства фабрично-заводської промисловості мали передаватися в оренду кооперативам чи у приватні руки (у тому числі, старим власникам). Передбачалася повна денационалізація дрібної промисловості. Відновлення капіталістичних методів і форм господарювання, повернення до ринкових відносин пов'язані з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності та приватної ініціативи, що покликала до життя цілий прошарок непманів – торговців-оптовиків, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендарів і власників підприємств [11, с. 179, 211].

Так звана непманська буржуазія складала досить чисельну категорію міського населення і характеризувалася значною соціальною градацією – від власників заводів, виробничих артілей тощо, до господарів-одинаків (хазяї), що працювали власними силами, не використовували найманої праці. Значну кількість приватних власників в Україні являли собою якраз самостійних господарів, що силами власної сім'ї вели господарство, а також одноосібних кустарів, ремісників.

За своєю структурою нова буржуазія України була досить строкатою. До соціально-професійних груп непманів належали: власники (і співвласники) торгових підприємств (маклери і комісіонери становили 1,6-3%) – були найчисельнішими; група підприємців – власників промислових підприємств («заводчики і фабриканти») – була меншою від торгової буржуазії, її питома вага у загальній масі зазнала найбільших коливань; частка буржуазії, що отримувала прибутки від володіння грошовими капіталами та цінними паперами – була досить мізерною; буржуазія підприємницького типу, що отримувала прибуток від експлуатації (або оренди) домоволодінь і нерухомого майна (становила 1,2-4,5%); група «господарів із найманими робітниками»; «господарі, працюючі тільки з членами сім'ї» – становили досить чисельну групу, особливо серед населених пунктів сільськогосподарського характеру виробництва; група «інших» – особи, що жили на нетрудові прибутки, сюди з середини 20-х рр. в основному включалися різні категорії посередників і рантьє [3, с. 364, 368]. Поряд з відновленням легальної приватногосподарської діяльності, неп відродив і тіньовий сектор економіки, представлений «кадрами» напівлегальних ділків чорної біржі (лжекооперація, лихварство, контрабанда, таємне посередництво тощо).

За соціальним характером буржуазія теж була різною. Так, серед представників торгової буржуазії «старі» дореволюційні кадри становили 35,1%, для більшості представників цієї групи торгове підприємництво стало новою справою. У складі промислових підприємців домінували дореволюційні дрібні та середні промисловці. Великих приватних орендарів було небагато, вони в основному експлуатували невеликі підприємства, переважно харчової та легкої

промисловості. З іншого боку, в нових радянських умовах старі етичні норми серед непманів девальвувалися, як і серед інших суспільних верств населення. Нова буржуазія була позбавлена політичних прав, відчувала на собі вороже ставлення не тільки владних представників, але й частини суспільства, що проходило селекцію на новій ідейно-класовій основі. Наслідком радянських змін стала, в першу чергу, втрата психології господаря у представників нової буржуазії [3, с. 346-351].

За етнічним складом нова буржуазія України формувалася на багатонаціональній основі, хоч домінували представники української, єврейської та російської національностей. Відбувся сплеск торгово-підприємницької діяльності серед євреїв, їх відсоток суттєво переважав серед груп заводчиків і фабрикантів (78,5%), торгової буржуазії різних видів торговельної діяльності (понад 64%), господарів з найманими робітниками (53%). В умовах непу дещо збільшилася вага українців у складі різних груп підприємців. Найбільший відсоток вони склали серед громадян, що жили на нетрудові прибутки – рантьє і власники нерухомого майна, що здавалося у найм (55,8%). Серед інших груп буржуазії вони поступалися місцем євреям. За гендерним складом 87,4% підприємницького корпусу склали чоловіки і лише 12,6% – жінки [3, с. 365, 367].

Динаміку кількісного складу нової буржуазії дає таблиця, складена Ю. Волосником на підставі даних податкової статистики:

Таблиця 3

Роки	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Кількість осіб (тис.)	100,6	68,5	61,0	43,7	25,4	12,0
Разом з членами сім'ї	437,6	298,0	265,4	190,3	104,5	46,6
Питома вага (із членами сім'ї) у складі населення УСРР	1,62	1,1	0,94	0,66	0,35	0,15

[Див.: Волосник Ю. Нова буржуазія в умовах непу / Юрій Волосник // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп.ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с. – С. 363].

Динаміка чисельності непівської буржуазії зумовлена, у першу чергу, політико-економічним курсом радянського керівництва, що з 1926 р. посилює тиск на приватний капітал і непманську верству, що зумовлено курсом на індустріалізацію і одержавлення всіх секторів економіки. Так, у червні 1926 р. запроваджено одноразовий податок на непманів, через деякий час його продублювали з ще вищими ставками. Тарифи залізничних перевезень для приватника було підвищено на 50-100% проти ставок державних вантажів. Припинилося державне кредитування приватного капіталу. Посилення наступу на непманів у 1927 р. призвело до втечі приватного капіталу з усіх легальних форм підприємницької діяльності [11, с. 221].

Згорання непу і приватновласницької діяльності ліквідували дану соціальну категорію населення. Вже міський перепис 1931 р. засвідчив відсутність приватнокапіталістичних верств суспільства. Соціальна структура 1930-х рр. була жорстко уніфікована, із неї зникли такі категорії як хазяї, рантьє, орендарі, маклери, прислуга та ін. Соціальний склад обмежився робітниками, селянами, службовцями (у складі яких була інтелігенція), що працювали виключно на державу. Основними двома соціальними групами в українських містах кінця 1930-х рр. стали робітники і службовці, що склали відповідно 57,11% та 31, 87% населення [4, с. 56].

Ще одним яскравим показником повсякденного життя населення є його вікові та гендерні характеристики. Закінчення воєнних дій і початок мирної відбудови в Україні посприяли відновленню демографічного складу населення, поступово вирівнюється його статевий склад. За переписом населення 1926 р. за віковими групами жителі республіки розподілялися наступним чином: особи молодші працездатного віку становили 39,7%, працездатного віку –

52,7%, старші працездатного віку – 7,6% [19, с. 27]. Тобто маємо суттєвий потенціал працездатних людей та молоді. Однак, уже в 1920-х рр. закладаються основи індустріального урбанізованого суспільства, що мало негативні наслідки для природної відтворюваності населення.

З другої половини 1920-х рр. формується новий тип сім'ї – традиційна селянська, складна (подружня пара з дітьми чи без дітей з одним із батьків подружжя чи іншими родичами), багатодітна сім'я починає поступатися місцем міській, малочисельній, нуклеарній сім'ї (подружня пара з дітьми чи без дітей). А, відтак, змінюються функції, спосіб життя сім'ї, її потреби, характер внутрішніх і зовнішніх взаємовідносин, становище в сім'ї окремих членів, сімейна мораль тощо [23, с. 16]. У дореволюційні і перші пореволюційні роки переважна більшість сімей України були селянськими, зберігалася практика неподільності великих сімей, що виконували певні економічні функції. У 1930-ті рр. їх кількість почала стрімко зменшуватися, намітилися тенденції зменшення середнього розміру сім'ї. Із ліквідацією приватновласницької діяльності виробнича діяльність членів сім'ї переноситься на державний сектор, відпадає потреба у великій патріархальній сім'ї, а отже кардинально змінюються її функції.

У досліджуваній період сталися суттєві зміни у сімейних стосунках. Якщо до революції практика розлучень була майже відсутня, то в радянських реаліях значно зросла вірогідність зруйнування шлюбу внаслідок розлучення. Так, кількість розлучень на 1000 подружніх пар у 1897 р. складала 0,06, у 1913 р. – 0,15, а в 1926-1927 рр. цей показник для європейської частини СРСР піднявся до 11,0, а в 1938-1939 рр. дещо знизився – до 4,8 [23, с. 10].

У радянській державі змінюється статус жінки у суспільстві, її все більше залучають до громадської роботи. Відбулися суттєві зміни, пов'язані із скороченням кількості народжуваних і більш раннім завершенням репродуктивного періоду жінок. Загальні тенденції змін кількості народжуваних жінками дітей та скорочення репродуктивного віку протягом 1920-30-х рр. в Україні можна проілюструвати таблицею 4.

Таблиця 4

Внесок матерів різного віку в підсумкову народжуваність

Рік	Кількість народжень на одну жінку	У тому числі матерів у віці		
		До 25 років	25-29 років	30 років і старші
1926-1927	5,187	28,0	25,5	46,5
1938-1939	3,870	30,5	28,0	41,5

[Див.: Эволюция семьи и семейная политика в СССР / Отв. ред. А.Г. Вышнецкий. – М.: Наука, 1992. – С.12].

Отже, процеси модернізації суспільства заклали негативні тенденції у процеси природного приросту населення. Ще з кінця XIX ст. в Україні спостерігається зниження народжуваності. Далі негативний вплив мало «демографічне відлуння» військових та соціальних потрясінь (війни, голод), що призводило до переривання шлюбних зв'язків, диспропорції вікової та статевої структури населення. Крім того, індустріалізація зумовила з другої половини 1920-х рр. масовий приток чоловічого населення працездатного віку до міст. Однак, при збільшенні у містах кількості осіб репродуктивного віку, зменшується чисельність дітей. Це дає підстави говорити як про відсутність належних умов для нових народжень дітей, так і деформацію структури міського населення [5, с.87-89]. З іншого боку, можемо говорити про масовий відтік репродуктивного населення із сіл. Внаслідок значної міграції чоловічого населення до міст – абсолютна кількість чоловіків у містах між переписами 1923 і 1926 рр. зростала у 3,5 рази швидше, ніж жінок – відбулася певна нормалізація статевої структури міського населення, баланс між чисельністю чоловіків і жінок зберігався до 1931 р., та вже у

1930-х рр. зростає диспропорція у розподілі населення за статтю. Якщо у 1931 р. показник часткової переваги чисельності жіночого населення над чоловічим складав 1,4% (найменший за весь період), то у 1937 р. він сягнув 5 %, незважаючи на мирний період життя країни [5, с. 85-86]. Отже, українське село, що традиційно було основою демографічного відтворення населення, в умовах голоду, насильницької колективізації, руйнації традиційного устрою втрачає своє природне призначення колиски українського етносу. Маса сільської молоді будь-якою ціною намагаються залишити село, поповнюючи лави міського пролетаріату, де, не маючи елементарних умов побутового існування, не спроможні виконувати своє репродуктивне призначення.

Таким чином, демографічні, національні, соціальні та статеві характеристики українського суспільства перших радянських десятиліть засвідчують певну нормалізацію повсякденного життя населення у 1920-х рр. і негативний вплив соціально-економічних та політичних реконструкцій 1930-х рр. на якісні характеристики суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20-30-х годов) / Николай Корнеевич Бойко. – К.: Выща шк., 1990. – 155 с.
2. Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1917-1971. – М., 1973. – С.211.
3. Волосник Ю. Нова буржуазія в умовах непу / Юрій Волосник // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп.ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с. – С.343-381.
4. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз / Гогохія Нані Тамазівна: Дис. ...канд. іст. н. 07.00.01 – історія України. – Луганськ, 2003. – 211 с.
5. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-і рр.) / Гринь Дмитро Костянтинович: Дис. ...канд. іст. н. 07.00.01 – історія України. – Чернігів, 2000. – 247 с.
6. Дорошко М. Будні компартійного функціонера пореволюційної доби / Микола Дорошко, Сргій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп.ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с. – С.346-423.
7. Євсєєва Т. Православне духовенство / Тетяна Євсєєва // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп.ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с. – С.275-342.
8. Интеллигенция и революция. XX век. – М.: Наука, 1985. – 336 с.
9. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941) / Ред. кол. С.В.Кульчицкий (отв. ред.) и др. – 719 с.
10. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2 – ХХ століття: Навч. посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К.: Либідь, 1992. – 464 с.
11. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Станіслав Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
12. Курносів Ю.О. У навчанні та праці (Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР) / Ю.О.Курносів, А.Г.Бондар. – К.: Наук. думка, 1964. – 343 с.
13. Кустолян Є.О. Всесоюзний перепис населення 1937 року / Є.О. Кустолян, І.І. Вейцблїт. – К., 1936. – С. 10.
14. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / Володимир Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 512 с.
15. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв,

- В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
16. Очерки развития социально-классовой структуры УСРР 1917-1937. – К.: Наук. думка, 1987. – 238 с.
 17. Правда Украины. – 1970. – 20 август.
 18. Про Всесоюзний перепис населення 1939 року. – К.: 1938. – С. 7.
 19. Романцов В.О. Історія України: Україна в 20-ті – на початку 90-х років ХХ століття: Короткий демографічний огляд: Конспект лекцій / Володимир Омелянович Романцов. – К.: НМК ВО, 1992. – 30 с.
 20. Собрание законов и распоряжений РК Правительства СССР: Алфавитно-предметный указатель. 1932. Отдел I: (№№ 1-84). – Бм.: ОГИЗ, Бд. – 788 с.
 21. Советская интеллигенция и ее роль в коммунистическом строительстве в СССР. Всесоюзная конференция. Новосибирск – июнь 1979 г. Тезисы. – М.: 1979. – Ч. II. – 168 с.
 22. Шпилюк В.А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР / Владимир Аронович Шпилюк. – Львов: Издательское объединение «Вища школа» из-во при Львовском гос. Ун-те, 1975. – 168 с.
 23. Эволюция семьи и семейная политика в СССР / Отв. ред. А.Г. Вышневецкий. – М.: Наука, 1992. – 140 с.

Тарапон О. Демографический, национальный и социальный состав населения УССР 1920-1930-х гг. в разрезе повседневной жизни.

В статье проанализированы демографические, национальные и социальные изменения в структуре населения Украины 1920-1930-х гг. и их влияние на повседневную жизнь населения.

***Ключевые слова:** демографический состав, национальный состав, социальный состав, население, повседневная жизнь.*

Tarapon O. Demographic, national and social composition of the USSR 1920-1930's. in the context of everyday life.

The paper analyzes the demographic, national, and social changes in the population of Ukraine 1920-1930's. and their impact on the daily life of the population.

***Keywords:** demography, ethnic composition, social structure, people, everyday life.*

Одержано 11.11.2012